

Теорія релігійної складності в сучасному дослідженні релігії

С. С. Яремчук

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Corresponding author. E-mail: s.iaremchuk@chnu.edu.ua

Paper received 15.06.20; Accepted for publication 25.06.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2020-231VШ39-18>

Анотація. У статті проаналізовані передумови, методологія та основні ідеї теорії релігійної складності. Вона стала результатом масштабного наукового проєкту вчених з вивчення ролі релігії у публічній сфері п'яти нордичних країн. Ця концепція вказує на одночасну присутність кількох, іноді суперечливих, релігійних тенденцій, які можуть співіснувати на різних рівнях суспільства. Можна стверджувати, що теорія релігійної складності є складовою постсекулярного дискурсу аналізу релігії, до якого належать теорії П. Бергера, Х. Казанови, Ю. ГАБЕРМАСА та ін.

Ключові слова: релігія, релігійна складність, секуляризація, деприватизація, нордичні країни.

Вступ. Релігійний і демографічний профіль Європи стрімко змінюється. Найочевидніші зміни тісно пов'язані з імміграцією, під впливом якої багато європейських країн стали культурно, етнічно та релігійно розмаїтими спільнотами. У сфері релігії відбуваються й інші зміни. Християнські церкви переживають спад, а кількість позаконфесійних (секулярних) людей зростає. Все більше людей вирішують залишатися осторонь будь-яких релігійних груп, а переміщення до культури вибору і суб'єктності свідчить про те, що багато форм духовності тепер знаходяться за межами церков та релігійних інституцій як таких. Тенденції до змішування культурних ідей, так само як посилення різноманіття й індивідуалізму в релігійній сфері є загальними рисами для більшості сучасних європейських країн. Одним із наслідків цих змін є обмеженість поширених досі шляхів управління релігійною різноманітністю, внаслідок чого виникає проблема забезпечення справедливого ставлення до представників різних вірувань з урахуванням індивідуальних свобод та громадянських обов'язків.

Короткий огляд публікацій по темі. Дослідження шведського соціолога Горана Густафсона, проведене в 1980-х рр. у нордичних країнах (Данії, Ісландії, Норвегії, Фінляндії, Швеції), засвідчило, що важливим трендом між 1930 і 1980 роками було зменшення присутності релігії: зменшувалася державна підтримка християнства, слабшала роль релігії в судовій системі та публічних інституціях, знижувався вплив лютеранських громад на шкільну систему [13, с. 31-34]. Він дійшов висновку, що «релігія та церква досі присутні в суспільному житті всіх нордичних країн, і ця присутність має тенденцію до зменшення». До 1980 р. «релігія стала присутня лише на маргінесі суспільства, належачи радше до приватної сфери, ніж до публічної» [13, с. 45]. Винятком були ЗМІ, де присутність релігії збільшилася [13, с. 45]. У цей час окреслилися контури релігійного розмаїття, а відносно гомогенна релігійна культура, здавалося, повільно змінювалася і слабшала.

Аналогічні дослідження останніх десятиліть засвідчують зростання секуляризації, через що деякі науковці дійшли висновку, що нордичні країни – найменш релігійні в Західній Європі [16; 21]. Також зростає кількість людей без релігійної належності. Крім релігійного спаду, відбуваються процеси індивідуалізації і повернення до духовності та бриколажу. У

нордичних країнах можна спостерігати дві, здавалося б, протилежні тенденції: зменшення релігійних вірувань і практик серед населення та зростання наявності релігії в публічній сфері. Це характерно й для інших європейських країн.

В 1990-х і 2000-х рр. увага дослідників до ролі релігії в публічній сфері зростала. Дехто заявляв, що теорія секуляризації зазнала краху і що релігія повертає свої позиції в публічній сфері [2; 6; 14]. Протягом першого десятиліття 2000-х рр. було проведено кілька масштабних емпіричних досліджень, де публічна сфера була однією з кількох тем. Ці дослідження аналізували прояви релігії в публічній сфері в Європі [9; 11] та Канаді [17]. З цих та інших досліджень випливає те, що хоча публічні прояви релігії є головним об'єктом дискусій у цих країнах, ці прояви вкорінені в історії кожної країни. Релігія дебатється, змагається, керується всередині національних держав, але національні та локальні традиції впливають на релігію.

Ще в середині ХХ ст. Г. Ле Бра показав, що традиції релігійності чи індиферентності до релігії уходять коренями в глибоку старовину: є райони релігійні, як нині, так і в минулому, а є такі, що завжди були байдужі до релігії чи взагалі нерелігійні. Коли розглядається рівень релігійності будь-якої країни, найперші пояснення можна отримати в результаті історичного аналізу. Так, однією з найменш релігійних країн Європи є Чехія і пояснення цього феномену, передусім, походять з того історичного факту, що католицька церква протягом довгого часу сприймалася чехами як організація, яка сприяла іноземним окупантам. Більша релігійність населення західних областей України зумовлена також історичними чинниками входження цих територій до складу спочатку Австро-Угорщини, а згодом – інших держав, де не проводилась атеїстична політика, як у Радянському Союзі. Можна наводити сотні прикладів того, як історичні чинники, які стають частиною колективної пам'яті народу, впливають на рівень та характер складових релігії.

Мета. Дослідити основні аспекти теорії релігійної складності, запропонованої скандинавськими вченими для аналізу сучасних трендів розвитку релігії.

Матеріали і методи. Теорія секуляризації була предметом гострих дискусій. Науковці, які розвивали ортодоксальні теорії секуляризації в кінці 1960-х, не погоджуються коли мова йде про різні рівні секуляризації у сучасних дебатах. Пітер Бергер [1, с. 107-108]

бачив секуляризацію як макрорівневий процес, який впливає на культуру та індивіда; Браян Вілсон [18, с. 149-150, 153-154] погоджувався з цим, проте заперечував ідею індивідуальної секуляризації. Нині Стів Брюс наголошує на макрорівневій секуляризації і включає сюди впливи, що відбуваються на індивідуальному рівні [3; 4]. У 1990-х рр. було розроблено «теорію неосекуляризації» як продовження теорії секуляризації [20]. Розвиваючи ідею Карела Доббелара [10], згідно з якою секуляризація відбувається на макро-, мезо- та індивідуальному рівнях, Марк Чейвз [8] запропонував розуміти секуляризацію як зменшення впливу релігії в суспільстві, організаціях та на індивідуальному рівні. Поворотним пунктом у теоретизуванні щодо секуляризації стали погляди Хосе Казанови, який погоджувався з Вілсоном і Доббеларом щодо макрорівневої диференціації в країнах Заходу, проте заперечував те, що диференціація обов'язково призводить до інституціональної секуляризації [6, с. 19]. Натомість з 1980-х рр. у всьому світі почалася мезорівнева «деприватизація» релігії. Внесок Х. Казанови полягає в розмежуванні трьох процесів, які можна аналізувати окремо, – диференціації, релігійного спаду та приватизації релігії, – що може бути поєднано з поглядами Доббелара щодо розрізнення макро-, мезо- та мікрорівня аналізу.

У кінці 1990-х рр. Пітер Бергер відкинув теорію секуляризації і заявив, що сучасний світ «десекулярний» [2, с. 2-6]. Винятками є Європа й академічні еліти. Концепція десекуляризації нечітка й мало допомагає в емпіричних дослідженнях. Вона має на увазі відміну попередніх процесів секуляризації, але питання полягає в тому, чи є поява різних релігійних груп індикатором глобального процесу десекуляризації. Юрген Габермас у 2006 р. почав характеризувати сучасні західні суспільства як постсекулярні, що спричинило подальші дебати щодо публічної релігії. На основі статті 2008 р. можна дійти висновку, що постсекулярність позначає принаймні три пов'язані емпіричні й нормативні феномени: (1) наявність релігійних і світських спільнот у державі; (2) роль церков та релігійних організацій як «спільнот інтерпретації» в публічній сфері; і (3) усвідомлення публічної присутності релігії [15, с. 19-20]. Постсекулярність не просто означає ресакралізацію суспільства, але й рефлексивну настанову що це питання секуляристського розуміння модерності [7, с. 28-34].

Описані вище підходи або стверджують, що секуляризація продовжується або відмовляються від неї, і заявляють про розворот до десекуляризації чи постсекулярності. Втім, жоден з цих підходів не пояснює численних паралельних тенденцій у релігії. Існує необхідність у розробці нових концепцій для аналізу релігійної ситуації в сучасних західних суспільствах. Колектив науковців з країн Північної Європи, для аналізу релігійних тенденцій у сучасних нордичних країнах, уводять у праці «Релігійна складність в публічній сфері. Порівняння нордичних країн» (2018) [12] концепцію релігійної складності. Ця книга стала результатом п'ятирічного дослідницького проекту «The role of religion in the public sphere. A comparative study of the five Nordic countries» (NOREL) (2009-2014). Авторів цього проекту надихнуло вже згадане дослідження нордичних країн, проведене протягом 1930-1980 рр. Г. Густафсона. Вони обрали три сфери, які були предметом наведеного вище дослідження, – державу, політику та медіа, – що дозволило їм побачити зміни протягом більш ніж 80 років. Крім цього, вони включили також релігійні та світоглядні спільноти. Порівняння здійснювалося за трьома принципами. По-перше, порівнювалися певні однакові індикатори у всіх п'яти країнах у межах обраних чотирьох сфер. По-друге, порівнювалися ті самі індикатори за 30 років. По-третє, порівнювалися всі чотири сфери, щоби проаналізувати спільне й відмінне в суспільній ролі релігії в п'ятьох країнах. Наприкінці автори акцентували увагу на спільному й відмінному між результатами їхнього дослідження та дослідженнями інших європейських країн.

Результати та їх обговорення. Концепція релігійної складності базується на ідеях із системи складності та соціології релігії [5]. У 1980-х рр. ідея складності розвивалася в природничих науках, а через 10 років – і в соціальних та науках про культуру. Система складності кидає виклик теоріям, які наголошують на лінійності й ієрархічності соціальних змін. Теоретики по-різному наголошують на хаосі та порядку, хоча багато хто загострює увагу на нелінійності, розривах та відмові від редукціонізму. Ідея полягає в тому, щоб обрати корисні для емпіричного дослідження релігійних тенденцій ідеї та концепції теоретиків, які акцентують на складності.

Багато дослідників вважають, що складність як мета-теоретична концепція підходить для деяких різноманітних сфер. Згідно з цим підходом, релігійна складність, про яку тут йде мова, означає *мета-теоретичну концепцію, яка вказує на одночасну присутність кількох, іноді суперечливих, релігійних тенденцій, які можуть співіснувати на різних рівнях суспільства*. Релігійна складність не тотожна деприватизації, яка означає повернення релігії на мезорівень громадянського суспільства [6, с. 291-221]. Вона стосується ширшої сукупності явищ, зокрема одночасного існування тенденцій релігійного спаду, зростання та змін на макро-, мезо- та індивідуальному рівнях, а також наявності численних форм релігії на кожному рівні.

Вищевказана праця обстоює аргумент, згідно з яким релігійна складність у нордичних країнах полягає в наявності суперечливих тенденцій, як-от: зростання секуляризації серед населення; одночасна диференціація та де-диференціація релігії на державному рівні; збільшення присутності релігії як об'єкта дебатів на політичному рівні; більша помітність релігії в медіа та деприватизація релігії на рівні громадянського суспільства. Кожну з цих тенденцій обговорюють у контексті теорій, що стосуються секуляризації, диференціації, політизації, медіатизації та деприватизації. Концепція релігійної складності допомагає розглянути всі ці тенденції в контексті одна одної та визначити, чи взаємопов'язані вони. При цьому релігійна складність не тотожна релігійному різноманіттю, яке має кілька значень, але тут воно означає присутність кількох світових релігій у суспільстві. Релігійна складність можлива в релігійно однорідних суспільствах, наприклад у переважно протестантській

країні, де одночасно на різних рівнях відбуваються процеси релігійного спаду, зростання й трансформації, а також наявні різні форми релігії. Складніше обговорювати релігійно розмаїті суспільства без певної форми релігійної складності. Релігійна складність – це більше, ніж різноманіття. Отож розглянемо низку ідей концепції релігійної складності.

Перша ідея – відкидання редуccionізму. Концепція складності стосується відносин між різними рівнями емпіричного аналізу. Навіть якщо К. Доббелар розрізняв секуляризацію за її рівнями, він та інші теоретики ортодоксальної секуляризації схильні припускати, що ці рівні пов'язані. Науковці вдаються до редуkcії в низхідному напрямку, так що соціетальна секуляризація редукується в секуляризацію на організаційному та індивідуальному рівнях. Розмаїття повернення релігії теоретики здебільшого воліють редукувати з одного рівня на інший у лінійний спосіб. Певна редуkcія наявна й у висхідному напрямі, оскільки Ю. Габермас [14, с. 1-4, 16; 15, с. 18-19] редукував у висхідному і низхідному напрямках. Альтернативний шлях зближення різних рівнів аналізу розглядається кожним як окрема гіпотеза. Цей підхід має два наслідки розуміння релігійної складності. По-перше, це відкриття можливості, що різні релігійні тренди і вираження можуть існувати на різних рівнях. По-друге, це означає, що множинні релігійні форми співіснують на тому самому рівні й демонструють різні зразки зростання, зниження і зміни. Іншими словами, релігія на одному рівні не обов'язково унітарна (однакова).

Друга ідея – це зворотний розвиток. Соціальний розвиток часто описують в ієрархічних відносинах, де один фактор спричиняє зміни в іншому. Найбільш ортодоксальні і нео-секуляризаційні теоретики використовують цю модель, позаяк наголошують на ієрархічному зв'язку між модернізацією та секуляризацією. Теорія складності вказує, що зміни зазвичай зворотні в сенсі того, що вони на різних рівнях мають потенційні наслідки для всіх інших рівнів. Краще, ніж вивчення релігійних змін із фокусом на диференціації як односпрямованому впливові, інший підхід слугує вивченню релігійних тенденцій на всіх аналітичних рівнях, щоб побачити напрями впливу і як вони впливають один на одного.

Третя ідея – це нелінійність. Ця ідея стосується погляду на соціальні зміни, який намагається з'ясувати, якими повинні бути зміни: поступовими чи лінійними. Найбільші теоретики секуляризації використовують довготермінові і почасти лінійні точки зору. Теорія складності відкидає судження, що соціальна зміна має бути поступовою, підкреслює розриви і залежності. Соціальна зміна часто відбувається в стабільних ситуаціях, де незначні зміни призводять до раптового критичного розвороту смислів, які відкривають нові шляхи розвитку. Зміни часто нелінійні й непередбачувані. Однак соціальні і релігійні зміни можуть також бути пояснені теоріями поступової зміни через сукупність процесів, таких як розшарування, де нові правила і реформи представлені нагорі існуючих. Зміни можуть бути результатом як залежності, так і розшарування, проте всі ці форми зміни важливі для розуміння складових релігійних трендів.

Четверта ідея – це недостатність зосередженості на прогнозах. Соціологи, які наголошують на складності, рідко шукають прогнози. Замість того, теорія складності фокусується на постійній зміні і локальних поясненнях. Поки багато ортодоксальних теоретиків секуляризації роблять прогнози про майбутнє, які передбачають продовження секуляризації (С. Брюс, Б. Вілсон), деякі релігійні теоретики більш обережні з цим (П. Бергер, Ю. Габермас). Користь використання складності як моделі вивчення складових релігійних трендів є тим, що відвертає нас від думок, що прогнозують одиничні і зрозумілі зразки. Різні релігійні тренди можуть змінювати один одного і водночас продукувати складові комплексу трендів.

Висновки. Теорія складності, на основі емпіричного матеріалу нордичних країн, наголошує на неоднозначності, парадоксальності й динамічності замість лінійного розвитку, який зосереджений на майбутніх наслідках релігії. Зокрема, відносини між релігіями та державами є досить багатограними. З історії відомі тривалі процеси диференціації між фінською, шведською, ісландською, норвезькими державами та церквами переважної більшості. Ці церкви набули певної автономії і держави з часом стали більш світськими. Водночас дані свідчать, що всі північні держави продовжують співпрацювати з багатьма релігійними організаціями. Вони покладаються на них під час національних свят та криз, що є їхнім законним правом. Ці церкви продовжують бути привілейованими в багатьох державних установах, таких як військові заклади, в'язниці, лікарні та державні школи. Шведські та фінські церкви мають найбільшу автономію, тоді як ісландські та норвезькі церкви поділяють меншу автономію. Натомість напівавтономія не стосується данської церкви, яка є єдиною північною церквою, яку все ще можна охарактеризувати як державну. Релігія стала більш помітною як тема в парламентських дебатах, особливо в Швеції, Данії та Норвегії, що передбачає деприватизацію чи політизацію релігії. У цілому, релігія та політика мають багато спільного, тільки релігія стала безпосередньо залучена до політичних дебатів. Тим не менше, країни відрізняються у своєму розвитку та поглядах. Політизація релігії в Данії є найпомітнішою. Зростаюча політизація релігії пов'язана з наявністю правих популістських партій, які висловлюють антиімміграційні погляди. Ці партії мають довшу історію в Данії та Норвегії, ніж у Швеції та Фінляндії, хоча, зростання на території цих країн право-популістських партій вказує на можливі зміни. Релігія стала більш політизованою та більш помітною в світській пресі в Норвегії та Швеції, але особливо в Данії. Коли справа доходить до світської преси, Фінляндія нагадує скандинавські країни більше, ніж Ісландія. Релігія почала захоплювати простори політики та медіа, навіть якщо релігійні питання не постають основною їхньою темою. У всіх країнах Північної Європи є ознаки деприватизації релігії на рівні громадянського суспільства в тому сенсі, що віруючі угруповання є більш помітними нині, ніж вони були всього кілька десятиліть тому. Церкви переважаних релігій колись домінували в публічній сфері. Протягом останніх десятиліть розвиток міжконфесійної інфраструктури відбувся у всіх п'яти країнах Північної Європи. Між-

конфесійна інфраструктура на національному рівні більш розвинена в Норвегії, Фінляндії та Швеції, ніж у Данії та Ісландії. Різний рівень розвитку частково пояснюється ступенем релігійної різноманітності, втручанням держави в релігійні питання та внутріш-

ньою організацією більшості церков (Данія). Знову ж таки, концепція релігійної складності була корисною для привернення уваги до розвитку релігії на різних рівнях, які, не обов'язково мають щось спільне.

REFERENCES

- Berger, Peter L. 1967. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Garden City, NY: Doubleday. Google Scholar
- Berger, Peter. 1999. The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics. In: P. Berger (ed.). *Grand Rapids, Mich.: Ethics and Policy Center and Wm. B. Eerdmans Publishing Co.* P. 1-18.
- Bruce, S. 2002. *God is Dead: Secularization in the West*. Oxford: Blackwell.
- Bruce, Steve. 2011. *Secularization. In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press. CrossRef Google Scholar
- Byrne, David, and Gill Callaghan. 2014. *Complexity Theory and the Social Sciences. The State of the Art*. London: Routledge. Google Scholar
- Casanova, J. 1994. *Public Religion in the Modern World*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Casanova, José. 2013. Exploring the Postsecular: Three Meanings of "the Secular" and Their Possible Transcendence. In *Habermas and Religion*, ed. Craig Calhoun, Eduardo Mendieta, and Jonathan Van Antwerpen, 27-48. Cambridge: Polity. Google Scholar
- Chaves, Mark. 1994. Secularization as Declining Religious Authority. *Social Forces* 72 (3): 749-774. CrossRef Google Scholar
- Davie, Grace. 2015. *Religion in Britain: A Consistent Paradox*. West Sussex: Wiley. Google Scholar
- Dobbelaere, Karel. 1981. Secularization: a Multi-dimensional Concept. *Current Sociology*. Vol. 29. P. 1-213.
- Ferrari, Silvio, and Sabrina Pastorelli (eds.). 2012. *Religion in Public Spaces. A European Perspective*. Aldershot: Ashgate. Google Scholar
- Furseth, Inger (ed.). 2018. *Religious Complexity in the Public Sphere. Comparing Nordic Countries*. Springer. Palgrave Macmillan. 312 s.
- Gustafsson, Göran. 1994. Religious Change in the Five Scandinavian Countries, 1930-1980. In *Scandinavian Values*, ed. Thorleif Pettersson and Ole Riis, 11-57. Uppsala: Uppsala University. Google Scholar
- Habermas, Jürgen. 2006. Religion in the Public Sphere. *European Journal of Philosophy* 14 (1): 1-25. Google Scholar
- Habermas, Jürgen. 2008. Notes on Post-Secular Society. *New Perspectives Quarterly* 25 (4): 17-29. CrossRef Google Scholar
- Inglehard R., Welzel Ch. 2005. *Modernization, Cultural Change and Democracy: the Human Development Sequence*. Cambridge, New York: Cambridge University press, 2005. 333 p.
- Lefebvre, Solange, and Lori G. Beaman (eds.). 2014. *Religion in the Public Sphere: Canadian Case Studies*. Toronto: Toronto University Press. Google Scholar
- Wilson, Bryan. 1991. *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press. Google Scholar
- Woodhead, Linda, and Rebecca Catto (eds.). 2012. *Religion and Change in Modern Britain*. London: Routledge. Google Scholar
- Yamane, David. 1997. Secularization on Trial. In *Defense of a Neosecularization Paradigm. Journal for the Scientific Study of Religion* 36 (1): 109-122. CrossRef Google Scholar
- Zuckerman, Phil. 2008. *Society without God. What the Least Religious Nations Can Tell Us about Contentment*. New York: New York University Press.

The theory of religious complexity in the modern study of religion

S. S. Yaremchuk

Abstract. The article analyzes the prerequisites, methodology and basic ideas of the theory of religious complexity. It is the result of a large-scale research project by scholars to study the role of religion in the public sphere in five Nordic countries. This concept indicates the simultaneous presence of several, sometimes contradictory, religious tendencies that can coexist at different levels of society. It can be argued that the theory of religious complexity is a component of the post-secular discourse of the analysis of religion, which includes the theories of P. Berger, J. Casanova, J. Habermas, and others.

Keywords: religion, religious complexity, secularization, deprivatization, Nordic countries.